

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏ RƏSMİ ADI HAQQINDA

*Tofiq Kocərli, Akademik,
“Bakı” qəzeti, 6, 20 may 1995-ci il.*

Mürəkkəb istiqlal yolu keçmişik. Bu, birinci növbədə milli inkişafımızın xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Zənnimcə, həmin xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə, milli tariximizin həqiqətlərini M.Ə.Rəsulzadə doğru söyləyib. Onun fikrinə görə, Azərbaycan xalqı İrana bu və ya başqa surətlə bağlı yarımmüstəqil bir halda yaşadığı zaman özünü məhkum bir millət saymırdı, “çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil edirdi”. Azərbaycan xalqı “idarəcə gördüyü ağırlığı başqalarından deyil, öz cinsindən gördüyü üçün məhkumiyyətini, mənəviyyatca başqa bir hərsin məhkumu olduğunu dərk” etmirdi, “gördüyü hərs məhkumiyyətini müştərək bir din və müştərək mədəniyyət tə’siri ilə sezməyirdi”. Bə’zən “azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək xalis iranlı kimi özlərini hiss” edirdilər, iranlı kimi düşünüb iranlı kimi yaşayırdılar. Başqa bir reallıq ondan ibarət idi ki, yuxarı təbəqə “təhsilini farsca görür, fars tərbiyəsi alır, fars kimi” düşünürdü. Nəticədə “dili başqa, yazısı başqa bir millət” vücuda gəlmişdi. Uzun müddət ərzində İrandan “Arasın bəri tərəfinə... münəvvərlər deyil, mərsiyə və mövlüdxanlar, dərviş və falçılar şəklində bir sürü nifrət başları” gəlməsi və “Azərbaycan mühitinə” tə’sir etməsi də bir reallıq idi.

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi, Azərbaycanda hər xanlıq öz yağında qovrulan “qapalı bir istehsali-məhəlli idi, ...o zamankı ictimai həyat, o zamankı siyasi duyğular bittəb, bu şəraiti-maddiyyə ilə məşrut idi”.

Belə iqtisadi və ictimai-siyasi mühit milli ideyanın, xüsusilə də istiqlal məfkurəsi toxumunun cücərib göyərməsi üçün, əlbəttə, əlverişli deyildi.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya, Təbriz də daxil olmaqla şimalı-cənublu bütün Azərbaycanı işğal etdi. Bu işğal Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq olunması ilə nəticələndi. Azərbaycan xalqı zorla iki yerə bölünmüş oldu. Bəlkə də yeni tarixdə ilk parçalanmış xalq Azərbaycan xalqıdır, ilk bölünmüş, parçalanmış şəhərlər də, qohum-qardaşlar da, ailələr də bizimkilərdir.

Azərbaycan xalqı Rusiya tərkibində milli dövlətçiliyindən tamamilə məhrum edildi, “siyasi hüququnu kamilən” itirdi. “Öz cinsindən” olmayanların ağalığı, idarə üsulu, müstəmləkəçiliyi, psixologiyası və ideologiyası ilə rastlaşdı, ruslaşdırmaq siyasətinə mə’ruz qaldı. Rusiyanın I dövlət dumasına Gəncədən deputat seçilmiş İ.Ziyadxanov 1906-cı ildə дума tribunasından mərdi-mərdanə və obyektiv demişdi: “Zaqafqaziya torpaqları 100 il bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Bu yüz il içində biz müsəlmanlar, həmişə əsir müamiləsi görmüş və bu sifətlə, hər tə’qibata mə’ruz qalaraq hər cür haqq və hüquqdan faydalanmaz kölə vəziyyətinə endirilmişik. Sözün həqiqi mə’nasında 100 il içində biz gözləri hər şeyi görən hökumətin şiddətli və əleyhimizə mənfi düzəltmələri altında yaşadılmışıq. Siyasi, sosial və iqtisadi sahənin hansı sahəsi ələ alınarsa-alınsın, hər birində bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünü görmüş olacaqsınız. Ölkəmiz istila edilər-edilməz, dərhal milli varlığımıza, təcavüzə qalxışıldı. Dinimizə və müqəddəslərimizə müdaxilə edildi” (sitat M.İsmayılovun “Azərbaycan tarixi” kitabından, 1992, götürülmüşdür).

Bununla belə Rusiyanın tərkibində Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı sür’ətləndi. M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi, Azərbaycanda “iqtisadi bir küll”, xanlıqlar yerində “sövq-tarix ilə vahid bir türklük” vücuda gəldi, “fünuni-əsriyyə ilə mücəhhəz mütəxəssislər, münəvvərlər, ərbabi-sənaye, ticarət əhli, əmələ qismi” yetişdi. Rusiya vasitəsi ilə xalqımız üçün Avropaya pəncərə açıldı. Qabaqcıl adamlarımız rus xalqının mədəniyyəti, Avropa mədəniyyəti, azadlıq ideyaları və demokratik ən’ənələri ilə tanış olub, onlardan bəhrələndilər. “Rus

süzgəcindən keçsə də, özlərinə keçən Avropa elm və texnikasının tə'siriylə Azərbaycan Şərqi qorxu və dedi-qodularından silkələnərək yaxşı bir həyat əsəri göstərir, doğru yol tapır, böyüyüb inkişaf edirdi”.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, rus istilasının xeyri bu oldu ki, azərbaycanlılar özlərini xüsusi bir millət, xüsusi mədəniyyət toxumları olan bir millət hiss etdilər. Ruslaşdırmaq siyasəti “xəliqin həssas əsəblərinə toxunur, müdafiəyi-nəfs hissələrini dərinə qıcıqlayırdı. Bunun üçün də xəliq kəndisini düşünməyə məcbur idi”. Azərbaycan xəliqi “mə'nən heç bir zaman rus dövlətinə ram olmadı və fürsət düşdükcə milli varlığını izhar etdi”.

Bu yeni şərait milli oyanışa, özünü millidərkə rəvac verdi. Zamanın tələbi ilə həmin zəmində nəticə e'tibarı ilə istiqlal məfkurəsi formalaşdı. İstiqlal məfkurəsinin yaradıcısı, İstiqlal bayraqdarı Müsavat Partiyası oldu. Azərbaycanda məhz bu partiya “İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal! kimi dərin mə'nalı, bəşəri əhəmiyyətli fəaliyyət şüarı irəli sürdü. Bütün bunlar Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı pionerlərinin və liderlərinin əvəzsiz xidməti idi, ictimai-siyasi fikrimizin, azadlıq hərəkatımızın böyük nailiyyəti idi.

Əsrimizin əvvəllərindən e'tibarən dünya üzərində Azadlıq mehi əsməyə başlamışdı. Həmin dövr Azadlıq ruhunun əsarətdə olan xalqları - müstəmləkə və yarımmüstəmləkə xalqları əhatə etməsi ilə, azadlıq və müstəqillik uğrunda ümumdünya təbii-tarixi prosesinin başlanması ilə əlamətdar olmuşdur. Bu prosesə islam dünyasında birinci olaraq, istiqlal məfkurəsinə malik olan Azərbaycan xəliqi qoşuldu. Birinci olaraq da Azərbaycan xəliqi istiqlalını qazandı.

...Zaqafqaziya Seyminin (parlamentinin) buraxılmasının və Gürcüstan Demokratik Respublikası e'lan edilməsinin ertəsi günü, 1918-ci il mayın 27-də Tiflis şəhərində keçmiş Seymin müsəlman fraksiyası deputatlarının fəvqə'l'adə iclası keçirilir. (Fraksiya 44 nəfərdən ibarət idi). Fraksiya yekdilliklə özünü dövlət orqanı - Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası (parlamenti) e'lan edir və

Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürür. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçilir.

Milli Şura üzvləri millətin seçmə vətənpərvər oğulları idi. Onlar güclü intellektual, siyasi və əxlaqi potensiala malik idilər. Əksəriyyəti bir neçə dili kamil bilirdi. Çoxu Rusiya və Avropa ali məktəblərində təhsil almışdı. Böyük bir məziyyətləri hakimiyyət hərisliyindən, mənəbpərəstlikdən, “haralısan” psixologiyasından və praktikasından tamamilə uzaq olmaları idi. Beyinlərində milli qürur, qəlblərində Azərbaycan ruhu həkk olunmuşdu. Azərbaycan xalqının taleyi, milli mənafeyi onlar üçün hər şeydən ali, uca, əziz və müqəddəs idi.

Xalqımızın tarixinin dönüş anında Milli Şurada cəmləşmiş sayca bu az, lakin münəvvər xadimlərin öhdəsinə ağır bir yük, tarixi məs’uliyət düşmüşdü. Azərbaycanın inkişaf yolunu seçmək, milli dövlət yaratmaq məs’uliyəti. Söhbət adi hakimiyyət dəyişikliyindən, bir hakimiyyətin başqası ilə əvəz olunmasından, hazır dövlət aparatına yiyələnməkdən getmirdi. Sözün əsl mə’nasında hər şeyi sıfırdan başlamaqdan - yüz ilə yaxın dövr ərzində milli dövlətçilik olmayan yerdə milli dövlət yaratmaqdan, hətta onun adını qoymaqdan, ərazisini, sərhədlərini müəyyənləşdirməkdən, atributlarını (bayraq, gerb və s.) yaratmaqdan, dövlətin formasını seçməkdən, dövlət aparatı yaratmadan, ilk hökumətini təşkil etməkdən və s. gedirdi.

Bu, həddindən artıq çətin və məs’uliyətli iş idi. Lakin Milli Şura tarixi sınaqdan şərəflə çıxdı.

Mayın 28-də Tiflisdə, keçmiş Qafqaz canişininin iqamətgahında Azərbaycan Milli Şurasının birinci, tarixi iclası oldu. Milli Şura Zaqafqaziya seyminin buraxılmasından və Gürcüstanın müstəqilliyinin e’lan olunmasından sonra yaranmış vəziyyəti müzakirə edərək Azərbaycanın müstəqil dövlət e’lan olunması haqqında tarixi qərar (Bəyannamə) qəbul etdi. “Cənub-şərqi Zaqafqaziyadan ibarət” müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması e’lan olundu. “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkili-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti”

müəyyənləşdirildi. Azərbaycan Cümhuriyyəti bütün islam aləmində ilk respublika idi.

Milli Şura Azərbaycan Cümhuriyyətinin birinci hökumətini - Nazirlər Şurasını təşkil etdi.

(X.Xoyski (sədr), N.Yusifbəyov, M.H.Hacınski, X.Sultanov, X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov, X.Məlikaslanov və C.Hacınski).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması ilə Şimali Azərbaycanda milli dövlətçilik bərpa olundu. Belə bir prinsipial və tarixi fərqlə ki, keçmiş pərakəndə dövlətçilikdən vahid mərkəzləşmiş dövlətçiliyə dönüş edildi. Şimali Azərbaycanda ilk vahid, mərkəzləşmiş, müstəqil, dünyəvi demokratik milli Azərbaycan dövləti yaradıldı. İlk dəfə Azərbaycan xalqı Şimali Azərbaycanda bir bayraq - vahid milli Dövlət bayrağı altında birləşdi. Bununla istiqlal məfkurəsi Şimali Azərbaycanda zəfər çaldı. Azərbaycan ideyası gerçəkləşdi. (1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi - məb'usanının (Deputatlar Məclisi - parlament) birinci iclasını açarkən M.Ə. Rəsulzadə tam əsasla bildirdi ki, “xalqın şüurunda Azərbaycan ideyası artıq möhkəmlənmişdir”).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbərliyi dərhal bir sıra tə'xirəsalınmaz diplomatik addımlar atdı. Mayın 30-da dünyanın 16 dövlətinin xarici işlər nazirlərinə radioteleqram göndərilərək, “Azərbaycan Cümhuriyyətinin” təşkil olunması, hökumətin müvəqqəti olaraq Gəncə şəhərində yerləşməsi xəbər verildi. İyunun 4-də Batum şəhərində Osmanlı imperatorluğu və Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq əhdnaməsi (müqavilə) bağlandı. Müqaviləni Osmanlı dövləti adından ədliyyə naziri, senatın sədri Xəlil bəy və Qafqaz cəbhələrində baş komandan Vəhib paşa, Azərbaycan Cümhuriyyəti adından xarici işlər naziri M.H.Hacınski və Milli Şura sədri M.Ə.Rəsulzadə imzaladılar.

Bu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bağladığı ilk beynəlxalq müqavilə idi. Müqavilənin Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün misilsiz əhəmiyyəti var idi. Os-

manlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında “daimi sülh və möhkəm dostluq” e’lan olunurdu. Ən başlıcası, Osmanlı dövləti lazım gələrsə Azərbaycanda qayda-qanunu və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürürdü. Belə bir kömək Azərbaycan üçün hava və su kimi lazım idi. F.Xoyskinin dediyi kimi, Azərbaycanın “xaricdən qüvvə almaq üçün başqa millət və dövlətə müraciət etməsi bə’zi şəraitdən dolayı mümkün deyildi”, hətta müraciət etsə belə “bir nəticə hasil olmazdı”, ona görə “dindəş və millətdeşimiz olan Türkiyəyə müraciət edildi”.

Böyük amallar, ümidlər, quruculuq planları ilə Milli Şura və hökumət iyun ayının 16-da müvəqqəti paytaxta - Gəncə şəhərinə köçdü. Artıq bu zaman Türkiyənin Qafqaz ordusunun baş komandanı Nuru paşa 300 nəfərdən ibarət hərbi təlimatçılarla birlikdə Təbriz-Qarabağ yolu ilə Gəncəyə gəlmişdi. “O zaman müdhiş bir anarxiyaya mə’ruz, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan Gəncə Nuru paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi tələqqi etmişdi” (M.Ə.Rəsulzadə). Şəhərdə real hakimiyyət Nuru paşanın əlində cəmləşdi. “1920-ci il üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin ünvan təqvimini” kitabında deyildiyi kimi, Nuru paşa dərhal Gəncədə hərə-mərcliyə son qoyur, qayda-qanun yaradır və və’d edir ki, Bakı məsələsini şəhərin əzəli sahibləri olan azərbaycanlıların xeyrinə həmişəlik həll edəcəkdir (həqiqətən də Nuru paşa sözünün ağası oldu. Nuru paşa və onun komandanlığı altında türk qoşunları Azərbaycan əsgərləri ilə birlikdə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin sentyabrın 15-də düşmənlərdən azad olunmasında misilsiz rol oynadılar).

Milli Şura və hökumət Gəncədə, mülayim desək, soyuq qarşılanmış, fəaliyyətləri üçün əlverişsiz şəraitlə rastlaşmışdılar. Müəyyən qüvvələrin “qərəzkarlıqla mə’lumatlandırdıqları” Nuru paşa “Milli Şuraya və hökumətə e’timadsızlıqla” yanaşmışdı.

Gəncəyə gələn kimi, Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski, Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacınski Nuru paşanın görüşünə

gedirlər. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şura və hökumət adından Nuru paşanı təbrik edir. Nuru paşa bildirir ki, “xalq Milli Şuranı istəmir, türklər isə Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmırlar və qarışmaq niyyətləri yoxdur”. Bununla birlikdə o, mülki işlərlə kifayət qədər tanışlığı olmadığına görə hakimiyyət məsələsi barədə mülki işlər üzrə müşaviri Əhmədbəy Ağa oğluna müraciət etməyi məsləhət bilir (son dövrdə İstanbulda yaşayan Ə.Ağa oğlu Gəncəyə Nuru paşa ilə birlikdə gəlmişdi).

Elə həmin gün F.Xoyski, M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski Ə.Ağa oğlu ilə görüşüb iki təklif irəli sürürlər. Birinci, Mövcud qanuni quruluşu (Milli Şuranı və hökuməti) müdafiə etmək və Milli Şuranı saxlamaq. İkinci. Milli Şuranın nüfuzunu və gücünü artırmaq üçün yeni deputatlar dəvət etməklə şuranın tərkibini çoxaltmaq. (Gəncə quberniyası Milli Komitəsindən 10 nəfər, Bakı şəhər idarəsindən 10 nəfər və s. dəvət etmək nəzərdə tutulmuşdu).

Bundan sonra hökumət Milli Şura qarşısında istəfaya çıxmağa bilərdi.

Ə.Ağa oğlu “Türkiyə hökuməti və onun nümayəndəsi Azərbaycanın daxili işlərinə və deməli, hökumət təşkilinə qarışmayacaqlar. Siz hökuməti istədiyiniz kimi təşkil edə bilərsiniz” desə də, Xoyskigilin təklifləri ilə razılaşmır və Milli Şuranın buraxılmasını tələb edir (Ə.Ağa oğlu bu tələbini həm də onunla əsaslandırır ki, “müharibə zamanı parlament kimi iri aparata dözmək olmaz). Lakin təşkil olunacaq yeni hökumətə kömək vəd edilir.

Aydın olur ki, Milli Şuranın yeni hökumət təşkil edib bütün səlahiyyətləri ona verdikdən sonra özünü buraxması haqqında tələb qətidir və əslində ultimatum xarakteri daşıyır.

Beləliklə, Milli Şura üzvləri üçün tamamilə gözlənilməz, kövrək Azərbaycan dövləti üçün isə olduqca təhlükəli bir vəziyyət yaranır.

Maraqlıdır, Nuru paşanın Milli Şuraya münasibəti Türkiyə hökumətinin mövqeyini əks etdirirdimi? Bunu təsdiq və ya təkzib edən sənəd mənə məlum deyil. Yalnız ehtimal etmək olar ki, Milli Şuranı buraxmaq tələbi Türkiyə hökumətinin mövqeyi deyildi və Türkiyə hökumətinin həmin tələbdən

ümumiyyətlə, xəbəri ola bilməzdi. Çünki cəmi 12 gün əvvəl Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq müqaviləsi imzalanmışdı. Həmin müqaviləyə görə, tərəflər dostluq və mehriban qonşuluq münasibətləri bərqərar etmişdilər və Türkiyə Azərbaycan hökumətinə hətta hərbi yardım etməyi öhdəsinə götürmüşdü. Digər tərəfdən, həmin prinsipial mövqeyin dəyişməsi üçün heç bir əsas, yaxud bəhanə yox idi.

Görünür, həqiqətən də Nuru paşa Gəncədə müəyyən qüvvələrin qərəzkarlıqlarının qurbanı olubmuş və aldadılıbmış.

İyunun 17-də Milli Şuranın iclasını açarkən M.Ə.Rəsulzadə ürək ağrısı ilə e'tiraf edir: “Bəlkə də bu gün qəbul edəcəyimiz qərar (Milli Şuranın buraxılması haqda - **T.K.**) bizim bədbəxtliyimiz olacaqdır, lakin əgər yaranmış vəziyyətdən yeganə çıxış bu qərardan asılıdırsa, biz onu qəbul etməliyik”.

Nuru paşa və Ə.Ağa oğlu ilə danışıqlar haqqında F.Xoyski və M.Ə.Rəsulzadə mə'lumat verirlər. Milli Şuranı buraxma tələbi haqqında xəbər şura üzvlərini sarsıdır. İclasda son dərəcə gərgin bir vəziyyət yaranır. Qızgın müzakirə başlayır.

Aslan bəy Səfikürdski Nuru paşanın “Milli Şuranı və hökuməti buraxmaq və öz bildiyi kimi hökumət təşkil etmək” istəməsinə təəssüf bildirir.

Sədr M.Ə.Rəsulzadə onu dayandıraraq, “Paşanın bu işə dəxli yoxdur” deyir.

M.H.Hacınski əlavə edir ki, Nuru paşa “yalnız hərbi sahəyə baxacaqdır. O, Azərbaycanda xüsusi və tə'sirli hökumət yaradılmasını səmimi arzu edir. O, bizə hökumət təşkili barəsində mülki işlər üzrə müşaviri Əhməd bəy Ağa oğlu ilə danışıq aparmağı məsləhət bildi”.

N.Yusifbəyov mərdi-mərdanə deyir: “Məsələnin üz-astarı var. Aydındır ki, paşa və Osmanlı hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini və onun əsl hökumətinin təşkil edilməsini arzulayırlar. Onlar, təbii, bizim işlərimizə qarışmaq istəməzlər, lakin paşa, Aslan bəyin də dediyi kimi, şübhəli adamlarla əhatə olunmuşdur. Həmin adamlar bizim hüquqlarımıza yiyələnmək istəyirlər”.

Eyni zamanda, N.Yusifbəyov yaranmış vəziyyətə real yanaşır: “Əgər biz heç bir güzəştə getmək is-təməsək və öz hüquqlarımızdan bərk yapışsaq, ölkənin beynəlxalq vəziyyətinə zərər gətirərik. Lakin bu ciddi məqamda vətənpərvər belə hərəkət etməməlidir. Buna görə də kabinetin iste'fasını qəbul etməyi və sədrimizə, e'tibar göstərdiyi şəxsə yeni hökumət təşkil etməyi tapşırığı verməsini təklif edirəm. Yeni təşkil olunacaq hökumətə azadlığın nailiyyətlərini qorumaq və onlara sadıq qalmaq şərti ilə bütün səlahiyyətləri verək ki, o, ölkəni idarə etsin, yaxın gələcəkdə Məclisi-müəssisən çağırınsın, hökumət öz hüquqlarını güc və süngüdən başqa heç kəsə könüllü verməməlidir. Bildirməliyəm ki, hər bir qəsdə qarşı müstəqilliyin birinci müdafiəçisi olacağam”.

Ehtiraslar qızır. İfrat təkliflər edilir. S.M.Qəniyev deyir: “Azadlığımız və müstəqilliyimiz təhlükə qarşısındadır. Buna görə də yalnız zora və məcburiyyətə tabe olacağıq”. Ə.Şeyxülislamov da buna bənzər fikirdə olur: “Xalqın bizə verdiyi hüquqları heç kimə verə bilmərik. Qoy bizi zorla dağıtsınlar”.

Mə'yusluq və qəzəb dolu notlar eşidilir. “Azadlığımızı əlimizdən alırlar. Azadlığımızı asanlıqla əldən veririk... Heyhat, kömək gözlədiyimiz türk qardaşlarımız ürəklərimizi yaralayırırlar, hisslərimizi zəhərləyirlər”. M.Y.Cəfərov bu sözləri deyərək, “ağlayır və oturur”. Bu, protokol şəhadətidir.

Milli Şuranı buraxmağı tə'kid edənlərin səmimiyyətsizliyi açıqlanır. F.Xoyski deyir ki, “Milli Şuraya tərəfdar olmadan, onun təşkil edəcəyi hökumətə kömək və'di məntiqsizlikdir. Lakin bu faktdır və bununla hesablaşmalıyıq”.

Aravuranlar pislənilir. R.Vəkilov qeyd edir ki, ziyalı gənclərimizlə türk qardaşlarımız arasında “qaragüruhçu mə'murlar” dayanmışlar.

M.Ə.Rəsulzadə bu fikirlə şərik olur. O deyir ki, “müstəqilliyimizi əlimizdən alıb bizi birləşdirmək (Türkiyə ilə - **T.K.**) təhlükəsi məni təşvişə salmır, hətta bizi birləşdirsələr, dərdimiz həmtayfamızla ümumi bir dərd olacaq”. Ancaq “Azərbaycanda qara qüvvələrin üstün gəlməsi təhlükəsindən

mən də ehtiyat edirəm... Əgər bizə verilmiş hüquqlardan istifadə etməsək və hökumət təşkilini başqa qüvvələrə versək, qara hökumət təşkili təhlükəsi olacaqdır. Lakin əgər öz tə'sirimizi tətbiq etsək, daha münasib hökumət yaratmağa nail olarıq”.

Ə.Pepinov Milli Şuranı ləğv etmək əvəzinə, qeyri-müəyyən müddətə qədər buraxmağı təklif edir.

“Hümmət” və “Müsəlman sosialist bloku” öz e'tirazlarını bəyan edərək Milli Şuradan çıxdıqlarını bildirirlər.

Milli Şura üzvü F.Köçərli təəccübünü gizlədə bilmir: “...Hökuməti kim təşkil edir, Milli Şuranın bütün hakimiyyətini hökumətə kim verir?”.

Nəticə e'tibarı ilə Milli Şura F.Xoyski hökumətinin iste'fasını qəbul edib, ona yeni hökumət təşkil etməyi tapşırırdı. Birinci hökumətin doqquz üzvündən üçü -M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov və C.Hacınski ikinci hökumətin tərkibində yox idi. İkinci hökumətin on iki nəfər üzvündən altısı (Ə.Topçubaşov, X.Rəfibəyov, A.Əmircanov, M.Rəfiyev, B.Cavanşir, A.Aşurov) təzə üzvlər idi. Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski çıxış edərək, yeni hökumətin proqramını qısaca olaraq belə bəyan etdi: “Bizim proqramımız Azərbaycanın şərəfini, azadlığını və müstəqilliyini qorumaqdır”.

Axırda Milli Şura iki qərar qəbul etdi “Müvəqqəti hökumətin hüquq və vəzifələri haqqında” qərarla müəyyənləşdirildi ki, “Müvəqqəti hökumətin dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azadlığı ləğv etmək və aqrar, habelə digər mühüm məsələlərə dair inqilabi qanunları dəyişdirmək ixtiyarı yoxdur. Hökumət altı aydan gec olmayaraq Məclisi - müəssisan çağırmalıdır, o, idarəetmənin başqa məsələlərində isə bütün hüquqlara malikdir”.

İkinci qərar “Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması haqqında” idi. Həmin qərarla Milli Şura bütün hüquq və səlahiyyətlərini F.Xoyski hökumətinə verdi. Hökumətə bir vəzifə olaraq tapşırıldı ki, “bilətə'xir Məclisi - müəssisan də'vət oluncaya qədər Azərbaycan həqqi-hakimiyyətini kəndi əlində bulunduraraq kimsəyə tərk etməsin”.

M.Ə.Rəsulzadə buraxılmış Milli Şuranın iclasını bağlayarkən parlaq son söz söylədi. Budur onun gəldiyi əsas nəticə, baş vermiş hadisəyə verdiyi qiymətlər:

- “Birinci müharibə və Rusiya inqilabi nəticəsində yaranan və siyasi həyat səhnəsində ilk addım atan Azərbaycan idealı dillə ifadə edilə bilməyən mühüm anlar yaşayır. Bu yeni doğulmuş türk siyasi övladı həddibuluğa çatacaqmı, başqa xalqların sırasında özünə yer tutacaqmı, yaxud cansız uşaq kimi öləcəkmi? Bütün beyinləri düşündürən sual belədir. Azərbaycanın taleyini öz əllərinə almaq nəsb olmuş adamların ən çətin, eyni zamanda ən vacib vəzifəsi yeni doğulmuş Azərbaycanı ölməyə qoymamaqdır”.

- “Mən bilirəm ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının müsbət prinsiplərindən və azadlıqlarından geniş istifadə edəcəkdir. Şübhə etmirəm ki, müstəqil Azərbaycanda ictimai və şəxsi azadlıqlar hər halda keçmiş despotik Rusiyadakından geniş olacaqdır... (Azərbaycanda) daxili işlərimizə qarışması gözlənilən qüvvələr yad deyil, doğmadırlar”.

M.Ə.Rəsulzadə daha sonra demişdi:

- “...Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı Gəncədə qismən də olsa xalq nümayəndəliyi olan bir müəssisənin (Milli Şuranın - **T.K.**) bu surətlə meydana dan çəkilmək məcburiyyətində qalması, heç şübhəsiz, demokratiyadan geri çəkilməkdir və mürtəce qüvvələrin müvəffəqiyyətidir. Bu geri çəkilmə pak qüvvələrin zərərinədir, qara və pak olmayan qüvvələri qüvvətləndirəcəkdir”.

Beləliklə, müstəqil Azərbaycan dövləti e’lan etmək kimi tarixi, taleyüklü bir vəzifəni həll etmiş Azərbaycan Milli Şurası gödək ömürlü oldu. Cəmi 20 gün yaşadı. O, Gəncəyə gəlməyə macal tapmamış buraxıldı. Bu, yenicə yaranıb ilk addımlar atan Azərbaycan dövlətinə ciddi zərbə idi. Azərbaycan dövləti xeyli müddət xüsusi qanunverici orqansız qaldı. Milli Şuranın onsuz da az olan üzvlərinin böyük əksəriyyəti - bu iste’dadlı adamlar - Azərbaycan dövlətini bilavasitə, gündəlik və fəal qurub idarə etmək işindən xeyli müddət kənarlaşdırıldı.

Sual olunur: Milli Şuranı buraxmaq haqqında ultimatumu rədd etmək olardımı?

Güman edirəm ki, olardı.

Lakin bu nə verə bilərdi? Milli Şura ilə Nuru paşa arasında qarşıdurma daha da kəskinləşərdi. Nuru paşanın e'timad göstərmədiyi hakimiyyət isə yaşaya bilməzdi. Hakimiyyət iflici və faktiki olaraq hakimiyyət boşluğu yaranardı. Bu isə dövlətçiliyimizə çox baha başa gələrdi.

Milli Şuranı da, hökuməti də buraxıb hakimiyyətdən tamamilə imtina etmək də olardı. Buna oxşar təklif də olmuşdu: e'tiraz əlaməti olaraq hökumət seçmədən Milli Şuranı buraxmaq. Bu halda ya təsadüfi, səriştəsiz, "idrakı sönük" adamlar qeyri-legitim yolla hakimiyyəti ələ ala bilərdilər, ya da qara qüvvələrin qeyri-legitim "qara hökuməti" təşkil oluna bilərdi. Bununla onsuz da son dərəcə ağır vəziyyət daha da ağırlaşardı. Siyasi böhran daha da dərinləşərdi. Hərç-mərclik ölkəni bürüyərdi.

Yaranmış vəziyyətdə hisslərə, ambisiyalara deyil, ağıla üstünlük vermək, realıqla hesablaşmaq, məs'ulyyətlilik, soyuqqanlılıq, siyasi çeviklik göstərmək və siyasi manevr etmək tələb olunurdu. Belə də oldu. Milli Şura hökumətin təşkili hüququnu başqa qüvvələrə vermədi. Milli Şura özü birinci baş nazirin - F.Xoyskinin başçılığı altında yeni hökumət təşkil etdi. Vaxt qazanıldı. Nuru paşa ilə ümumi dil tapıldı. Hakimiyyət boşluğu yaranmasının qarşısı alındı. Hakimiyyət varisliyi, hakimiyyətin strategiyasının, siyasi xəttinin varisliyi, hökumətin fasiləsiz fəaliyyət göstərməsi tə'min olundu.

Üç ay, yə'ni Bakı düşmənlərdən azad edilənə qədər hökumət Gəncədə fəaliyyət göstərməli oldu. Bu müddət ərzində intellektual Bakısız, elm və mədəniyyət mərkəzi, siyasi mərkəz olan Bakısız qalan F.Xoyski hökuməti ağılkəsməz çətinliklərə dözərək, özünü itirmədən, çaşqınlığa yol vermədən, dəyanət və qətiyyət göstərərək, Azərbaycan dövlətinin qorunub saxlanması, milli dirçəliş və intibah, tarixi yaddaş və başqa sahələrdə müstəsna əhəmiyyətli işlər gördü. Dərhal bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət e'lan edildi. Ümumi

səfərbərlik e'lan olundu. Hərbi nazirlik yaradıldı. İyunun 21-də qırmızı parçadan üzərində ağ aypara və səkkizguşəli ağ ulduz təsvir olunmuş milli bayraq tə'sis edildi. Sentyabrın 9-da bu bayraq üç rəngli-mavi, qırmızı və yaşıl-aypara və səkkizguşəli ulduz təsvirli milli bayraqa əvəz olundu. İyunun 27-də ana dilimiz dövlət dili e'lan edildi. Avqustun 30-da Gəncənin qədim tarixi adı özünə qaytarıldı. Qaryagin qəzası Cəbrayıl qəzası adlandırıldı. İyulun 15-də Zaqafqaziyada müsəlmanlara qarşı törədilən cinayətləri təhqiq etmək üçün fəvqə'l'adə istintaq komissiyası yaradıldı. Avqustun 20-də Ə.Topçubaşovun fəvqə'l'adə səlahiyyətlə Türkiyəyə diplomatik nümayəndə göndərilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Oktyabrın 23-də Kırıda diplomatik nümayəndəlik tə'sis edilməsi haqqında Xarici İşlər Nazirliyinə tapşırıq verildi. Və i.a. və s.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində hökumətin Gəncədə atdığı ilk addım İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan Qafqaz respublikaları ilə Dördlər İttifaqı (Almaniya-Türkiyə bloku) dövlətlərinin konfransına nümayəndə hey'əti təşkil edib göndərmək haqqında qərar olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə nümayəndə hey'ətinin sədri, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdski hey'ətin üzvləri idilər. Ə.Şeyxülislamov müşavirlərdən biri tə'yin olunmuşdu. Lakin Şeyxülislamov İstanbula getmək üçün belə bir şərt irəli sürdü: "İstanbulda birinci növbədə qovulmuş Milli Şuranın hüquqlarının bərpa edilməsi müzakirə olunmalıdır". Bu şərt qəbul edildi.

Həmin məsələnin İstanbulda müzakirə edilib-edilməməsi haqqında mə'lumatım yoxdur. Mə'lum olan budur ki, M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan F.Xoy-skiyə göndərdiyi teleqramda tə'cili olaraq Milli Şuranı çağırmağı tə'kid edirdi. Bu, Azərbaycanın beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirmək, beynəlxalq fəaliyyətini genişləndirmək baxımından çox vacib idi.

Əlverişli şərait yetişən kimi Milli Şuranın fəaliyyəti bərpa olundu. Noyabrın 16-da Bakıda Milli Şura toplandı. Üç gün sonra Milli Şura Azərbaycan Məclisi-məb'usanının (parlament) yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Qanuna görə, Məclisi-məb'usan 120 nəfərdən ibarət olmalı idi: Milli

Şuranın 44 üzvü+76 yeni üzv. Əhalinin sayına görə müsəlmanlar 80, ermənilər 21, ruslar 10, almanlar, yəhudilər, gürcülər, polyaklar hərəsi 1, həmkarlar təşkilatları 5 deputatla təmsil olunmalı idilər. Milli Şura “Bütün Azərbaycan əhalisinə!” müraciət qəbul etdi. Müraciətdə “müharibə və inqilab zamanının fəvqəl’adə əhvalını nəzərə alaraq tə’til etmiş olan” Milli Şuranın “iqtizai-zaman ilə təkrar Azərbaycanın paytaxtı Bakıda” toplanması qeyd olunurdu. Bildirilirdi ki, “bütün Azərbaycan vətəndaşları bilafərq millət və məzhəb, bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə kəndi-səadətlərini hazırlamaq üçün onlar bir-birlərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər.

Bu xüsusda ən böyük məs’uliyət və ağır vəzifə bilatəbii Azərbaycan türklərinə, müsəlman camaatına düşəcəkdir. Onlar bu torpaq üzərində yaşayanların ən böyük əksəriyyətini təşkil etdiklərindən daha ziyada fədakar və daha ziyada mütəhəmmül bulunmalıdırlar”. Müraciət “Yaşasın Azərbaycan Məclisi-məb’usanı! Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti!” şüarları ilə qurtarırdı (müraciət A.Paşayevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” məqaləsindən götürülmüşdür. - “Azərbaycan kommunisti” jurnalı, № 5, 1991).

Beləliklə, Milli Şura əsasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-məb’usanı yaradıldı. Onun təntənəli açılışı 1918-ci il dekabrın 7-də oldu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyədə fəvqəl’adə elçisi və səlahiyyətli naziri Ə.Topçubaşov qiyabi surətdə Məclisi-məb’usanın sədri seçildi. F.Xoyski başda olmaqla Nazirlər Şurası təşkil olundu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-məb’usanının yaradılması dövlət quruculuğunda, demokratiyanın inkişafında, Azərbaycanda parlament respublikası formalaşmasında irəliyə doğru əhəmiyyətli bir addım idi. Məclisi-məb’usanın yaradılması Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin tanınmasına, beynəlxalq nüfuzunun artmasına da çox müsbət tə’sir etdi. Təkcə onu demək kifayət edər ki, Mudros barışıqı əsasında noyabrın 17-də Bakıya gələn müttəfiq qoşunlar komandanı general Tomson Azərbaycanı artıq mövcud olmayan

Rusiya imperiyasının ərazisi, Azərbaycan hökumətini isə qeyri-legitim hökumət sayırdı. Tomsonda yanlış təsəvvür yaranmışdı ki, Azərbaycanda “yalnız türk komandanlığının intriqası ilə təşəkkül etmiş bir hökumət var”. Məclisiməb’usan çağırılması və yeni koalision hökumət təşkili ilə Tomsonun Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətində dönüş yarandı. Dekabrın 28-də general Tomson belə bir bəyanat verdi: “Cənab F.X.Xoyskinin sədrliyi altında Azərbaycan koalision hökuməti təşkil edildiyindən bəyan edirəm ki, müttəfiq komandanlıq Azərbaycan hüdudları daxilində yeganə qanuni yerli hakimiyyət olan bu hökumətə tam kömək edəcəkdir”.

Doğrudur, bu bəyanatdan sonra da müttəfiq dövlətlər komandanlığı Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaqda davam edirdi. Lakin ümumilikdə həmin bəyanat Azərbaycan üçün prinsipial əhəmiyyəti olan bir sıra məsələlərin həllində müsbət rol oynadı, Azərbaycan hakimiyyətinin mövqelərinin həm Azərbaycan daxilində, həm də onun xaricində möhkəmləndirilməsinə kömək etdi.

İndi də Birinci Respublikanın rəsmi adı haqqında.

Son illərdə dövlət sənədlərində, siyasi partiya və hərəkatların materiallarında, tarix ədəbiyyatında, dövrü mətbuatda, radio və televiziya da Birinci Azərbaycan Respublikası (1918-1920) “Azərbaycan Demokratik Respublikası” adlandırılır, “ADR” onun abreviaturası kimi qəbul edilmişdir. Bir sözlə, bu ad Respublikanın rəsmi adı kimi bir növ vətəndaşlıq hüququ qazanaraq şəksiz bir həqiqət kimi işlədilir.

Lakin buna əsas varmı? Birinci Respublikanın rəsmi adı nə olmuşdur?

Professor Ş.Hüseynov Azərbaycan Respublikasının yaradılmasını e’lan edən İstiqlal Bəyannaməsinin azərbaycanca mətnini 1990-cı ildə “Azərbaycan” qəzetində, sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin rəisi tarix elmləri namizədi A.Paşayev yuxarıda adı çəkilən məqaləsində həmin mətni yenidən çap etdilər.

Bu ilk mənbədən bir hissəni nəzərə çatdıraq:

“2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkili-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərə münasibəti - həsənə tə'sisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrəvində yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə tə'min eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstənə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arayi-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurai-Milli və Şurai-Milliyəyə qarşı məs'ul hökuməti-müvəqqəti durur”.

İlk mənbədən-İstiqlal Bəyannaməsindən tam aydın olur ki, Azərbaycan dövlətinə rəsmən “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” adı verilmişdir. (A.Paşayev də məqaləsini “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” adlandırmaqda obyektivlik göstərmişdir. Lakin müəllif bununla kifayətlənmiş və Birinci Respublikanın son dövrdə “Azərbaycan Demokratik Respublikası” adlandırılması məsələsinə ümumiyyətlə toxunmamışdır).

Ancaq İstiqlal Bəyannaməsinin rusca mətnində, Birinci Respublika bütün yuxarıda göstərilən hallarda “Azərbaycan Demokratik Respublikası” (Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika”) kimi verilmişdir. Həmin mətn 1920-ci ilin əvvəllərində çap olunmuş “Adres-kalendarğ Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-i qod” kitabına daxil edilmişdir. Bu kitab vasitəsi ilə də, çox ehtimal ki, “Azərbaycan Demokratik Respublikası” adı geniş yayılmağa başlamışdır.

Görəsən, “xalq” anlayışının “demokratik” kimi, yaxud “demokratik” anlayışının “xalq” kimi verilməsi tərcüməçi səhvidirmi?

Deməzdim.

O zaman “demokratiya” sözünün (elə “respublika” sözünün özü də) ümumiyyətlə, xalq arasında az işlənmişdir, populyar olmamışdır. Bu səbəbdən o zaman zənnimcə, respublikanı azərbaycanca demokratik respublika adlandırmaq müəyyən anlaşılmazlıq yarada bilərdi. Buna görə də dövlətimizə xalqa anlaşıqlı olan “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” adı qoyulmuşdu.

Hətta “Zakavkazskaya Federativnaya Demokratiçeskaya Respublika” və “Qruzinskaya Demokratiçeskaya Respublika” adları, elə İstiqlal Bəyannaməsinin özündə müvafiq olaraq “Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti” və “Gürcü Xalq Cümhuriyyəti” kimi verilmişdi, yə’ni hər iki halda “demokratik” sözü “xalq” sözü kimi verilmişdi, “xalq” sözü bir növ “demokratik” sözünün sinonimi kimi işlədilmişdi.

Deməli, o zaman ana dilində dövlətimizin rəsmi adı “Azərbaycan Demokratik Respublikası” qoyula bilməzdi. Onun rəsmi adı İstiqlal Bəyannaməsində qoyulan ad olmuşdur: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”.

Ancaq məsələnin başqa, daha bir prinsipial cəhəti var. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” adı nədəndirsə sabitləşməyib və işlədilməyib. Dövlətimiz rəsmən “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” adı ilə qərarlaşıb, fəaliyyət göstərüb və tanınıb.

Elə 1918-ci il mayın 30-da “Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Xoyski radioteleqrafla dünyaya məhz “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” təşkil olunmasını xəbər verib.

İyunun 4-də, artıq qeyd olunduğu kimi, məhz “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” ilə Osmanlı dövləti arasında dostluq müqaviləsi bağlanıb. Başqa beynəlxalq müqavilələrdə də Azərbaycan məhz “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” kimi təmsil olunmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının, Xarici İşlər Nazirliyinin külli miqdarda diplomatik yazışmaları və sənədləri var. Bütün bunlarda yalnız “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” adına rast gələrsən. Xaricdən və daxildən **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti**, yaxud **Azərbaycan Demokratik**

Cümhuriyyəti hökumətinə, ya hansısa başqa orqanına ünvanlanmış sənəd, məktub mənə rast gəlməyib. Eyni ilə **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti** hökuməti, ya hansısa orqanı tərəfindən qəbul edilmiş sənəd, imzalanmış məktubla rastlaşmamışam. Bütün hallarda xaricdən və daxildən göndərilən məktublar, təliqələr məhz **Azərbaycan Cümhuriyyətinin** bu və ya başqa orqanına ünvanlanmışdır və bütün hallarda sənədləri (qərarlar, sərəncamlar, məktublar və i.a.) məhz **Azərbaycan Cümhuriyyətinin** bu və ya başqa orqanı, idarəsi və təşkilatı imzalamışdır.

Hələ 1930-cu ildə A.Rayevski Bakıda “Versal konfransında Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə hey’əti sədrinin mə’lumatları” kitabını, 1994-cü ildə A.Paşayev və V.Ağayev “Ə.Topçubaşov. İstambulda diplomatik söhbətlər” adlı kitabı çap etmişlər (Hər ikisi rusca). Hər iki kitabda yalnız “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adına rast gələrsən.

Versal konfransında Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə hey’ətinin” blanklarında fransızca “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” yazılmışdır. Ümumiyyətlə, cümhuriyyətin Nazirlər Şurasının, bütün nazirliklərinin blanklarında məhz “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” sözləri vardır.

Azərbaycanın möhüründə, pulunda “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” sözləri yazılmışdır.

1918-1920-ci illər ərzində hökumət yüzlərlə qərar, habelə 1919-cu ilin dekabrına qədər qanunlar, Məclisi-məb’usan onlarca qanun qəbul etmişlər. “Azərbaycan Cümhuriyyətinin xəbərləri”ndə (Azərbaycan Cümhuriyyəti!) və “Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti qanunlarının və sərəncamlarının külliyyəti”nda (Azərbaycan Cümhuriyyəti!) həmin qərarlar **Azərbaycan Cümhuriyyəti** Nazirlər Şurasının qərarları kimi, Məclisi-məb’usanın qanunları isə **Azərbaycan Cümhuriyyətinin** qanunları kimi nəşr olunmuşdur.

1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransının Ali Şurası Əlimərdan bəy Topçubaşovu dinləyərək, məhz “**Azərbaycan Cümhuriyyətinin** müstəqilliyini”

de-fakto tanımışdır. 1920-ci il martın 20-də “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” ilə İran arasında dostluq müqaviləsi bağlanmışdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti adından müqaviləni xarici işlər naziri F.Xoyski, ədliyyə naziri X.Xasməmmədov və yollar naziri X.Məlikaslanov imzalamışdılar. Həmin müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi: İran “**Azərbaycan Cümhuriyyətinin** (Qafqaz) müstəqilliyini tanımasını təntənəli surətdə e’lan edir” (Azərbaycan Cümhuriyyətinin!).

Türkiyədə, İranda, Gürcüstanda, Ermənistanda, Ukraynada, Kırmda, Batumda və digər yerlərdə açılmış diplomatik nümayəndəlik və konsulluqlarımız **Azərbaycan Cümhuriyyətinin** nümayəndəlik və konsulluqları adlanmışlar.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Məclisi-məb’usanının qəbul etdiyi qanunla Fransada, Böyük Britaniyada, İsveçrədə, İtaliyada, ABŞ-da, Almaniyada, Sovet Rusiyasında və Polşada **Azərbaycan Cümhuriyyətinin** diplomatik nümayəndəliklərini tə’sis etmək nəzərdə tutulmuşdu.

“Azərbaycan Cümhuriyyətinin ünvan-təqvimini” kitabında (Azərbaycan Cümhuriyyətinin!) yalan olmasın, min bir dəfə “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” ifadəsi işlənmişdir. Ancaq orada, “İstiqlal Bəyannaməsi”nin mətni müstəsna olmaqla, “**Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti**” ifadəsi yoxdur.

Nəhayət, təsadüfi deyildir ki, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixinə həsr olunmuş kitablarını məhz “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**”, “**Azərbaycan Cümhuriyyətinin** keçmişi, təşəkkülü və indiki vəziyyəti” adlandırmışdır. Hələ bunlardan əvvəl, 1920-ci ildə onun Lahıda hadisələrin qaynar izi ilə yazdığı məşhur “Əsrimizin Səyavuşu” əsərinin müvafiq fəslə də məhz “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” adlandırılmışdır.

Nəticə:

Azərbaycan dövləti “**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti**” adında yaradılmışdır. Lakin dövlətimizin bu rəsmi adı, mənə mə’lum olmayan səbəblərə görə, qərarlaşmamış və işlədilməmişdir. Dövlətin vətəndaşlıq hüququ

qazanan, yazılan və işlədilən rəsmi adı “**Azərbaycan Cümhuriyyəti**” olmuşdur. (Hərçənd, o zaman “Azərbaycan” qəzetində bə’zi hallarda “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” adına, rusca sənədlərdə isə nadir hallarda Azərbaycan Demokratik Respublikası” adına rast gəlinir).

Belə fikirdəyəm ki, Birinci Respublikanın rəsmi adı (“**Azərbaycan Cümhuriyyəti**”) o zaman azərbaycanca necə olubdursa, indi də elə işlədilməlidir. Məclisi-məb’usanın (parlamentin) rəsmi adı da onun kimi.

Ola bilsin, Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi adı ilə bağlı elə sənədlər var ki, onlar mənə mə’lum deyil və ona görə də çıxardığım nəticə qüsurludur, yaxud dəqiq deyildir. Bunu nəzərə alaraq təklif edirəm ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi adı haqqında məsələyə öz münasibətlərini bildirsinlər.

Bir arzumu da Bakı şəhər icra hakimiyyətinin başçısı cənab R.Allahverdiyevə bildirmək istəyirəm.

Gərək, paytaxtımızda hələ “Respublika meydanı” yoxdur. Zənnimcə, bütün baxımlardan çox vacibdir ki, şəhərimizin meydanlarından biri “Respublika meydanı” adlandırılınsın və orada Respublika tə’sisçilərinin adları həkk olunmuş qranit abidə ucaldılsın.

Belə bir Meydan, əlbəttə, Birinci respublikanın müvəqqəti paytaxtı olmuş Gəncə şəhərini də bəzəyərdi.